

Сарахсинин өмүр таржымалы жана чыгармалары жөнүндө кыскача эскертүүлөр

Жозеф Шахт

Которгон: Абдулазиз, КАЛБЕРДИЕВ

Аспирант; ОшМУ Теология Факультети

Шамсул Аимма ас-Сарахси хижрий 483 жылында дүйнөдөн кайткан. Анкара университетинин теология факультети 1964-жылдын 15-апрелинде исламий жылнаманын эсеби менен анын дүйнөдөн кайткандыгынын 900 жылдыгын салтанаттуу түрдө белгиледи. Төмөндөгү эскерүү жана эскертүүлөр ошол учурдан пайдаланып сунушталган докладдын негизинде кайрадан толукталып берилүүдө.

Сарахси, Бухарада шамсул аимма Абдулазиз аль-Хулваниден таалим алган. Тарбиячысынын өлүмүнөн кийин анын лакабы Сарахси деп атала баштаган. Ошондой эле анын шайхулислам ас-Сугди атында мугалими да болгон. Сарахси замандаштары арасында белгилүү жана атак данкы жогору болгон. Ал өзүнүн туулуп өскөн жеринде Имам Абу Бакир Мухаммед ибн Ибрахим аль-Хасиринин, Бухараны бир канча жыл башкарган аалым уруу катары белгилүү болгон Бану Мааза, тактап айтканда Али Бурхандын куруучусу Бурханул-Аимма Абдулазиз ибн Умар ибн Маазанын, Хидаянын автору аль-Маргинанин таятасы Абу Хафс Умар ибн Хабибтин жана Кадыхандын чон атасы Махмуд ибн Абдулазиз аль-Узжандинин тарбиячысы катары да таанымал. Ошондуктан Сарахси өз доорунда Ханафи мазхабынын борбору болгон Орто Азиядагы атактуу Ханафи аалымдарынын белгилүүлөрүнөн бири.

Анын белгилүү чыгармалары төмөнкүлөр: Китабул-Мабсут, Китабул-Усул, Шархус-Сиярил-Кабир (бул кыскартууну Сарахси өзү колдонгон), Нукату Зиядатиз-Зиядат, Шарху Мухтасарит-Тахави. Жогоруда аты аталган чыгармалардын алгачкы үчү катары менен белгилүү убакыттар арасында жазылган. Бирок Сарахси Мабсутту жазып жатып чыгармасындагы ырааттуулукту баптар арасында системалуу түрдө бере алган эмес. Мисалы: 466 жылынын 14-Рабиулахир датасын биз Китабул-Ма'аакылда кездештире

алабыз. (XXVII Том, 124, Мисир) Ошондой эле толуктама бөлүмдөрдүн бири болгон Китабул-Радаа (XXX том, 287)нын башында 477 жылдын 12-жамазиялахир датасын да жолуктурууга болот. Ушундан улам дээрлик бардык аалымдар тарабынан бааланган бул зор эмгектин ондон биринин басымдуу бөлүгүнүн аягына чыгуусу үчүн 11 жылдык убакыт көп деп саналат. Муну менен катар Китабул-Усулдун баш сөзү, 479 жылдын Шаввал айынын акыркы күндөрү жазылгандыгы да белгиленген. Сарахси болсо Мабсутту аяктаган сон гана Китабул-Усулду жазып баштагандыгын баяндаган. Мындан төмөндөгү жыйынтыкты чыгарууга болот: Сарахси Мукаддиманы кийинки убакыттарда кошуп жазган деп болжолдосок –бул жалгыз вариант- анда Китабул-Усулдун аягына чыгышы үчүн болгону бир жарым жыл гана сарпталышы керек болууда. Шархус-Сиярил-Кабир, ушул эле китептин аягындагы Сарахсинин сөздөрүнө караганда 480-жылдын 3-жамазиялаввал айында аяктаган. Бул да эмгектин бир жарым жылдын ичинде сонун чыккандыгын көрсөтүүдө, Ылдыйда белгиленгендей, оор шарттар алдында мындай зор эмгекти калемге алып, аны аз убакыттын ичинде аяктоо алкышка татаарлык иш.

Белгилүү Ханафи аалымы аль-Хакимуш-Шахиид аль-Марвазий Каафи аттуу чыгармасын, Шайбанинин негизги эмгектеринин уюткулуу жерлеринен чыгарып аны окуучуларына женил жана түшүнүктүү болуусу үчүн күч-аракеттерин жумшаган. Мына ошондуктан бул эмгектин эмне үчүн аль-Мухтасар деген ат менен таанылгандыгы да ачык көрүнүүдө. Бул эмгектин жаралышынан 150 жыл кийин Сарахси да окуучулардын фикхга карата көңүлсүздүктөрүн байкаган. Эгер биз Сарахсинин Мукаддимасын көңүл коюп окуй турган болсок, анда ошол мезгилде Орто Азияда фикх кризисинин бар экендигине күбө болобуз. Сарахси бул кризистин үч себебинин бар экендигине ишенет:

1. Окуучулардагы аракетсиздик,
2. Фикх үчүн маанилуу болбогон жыйынтык алып келген маселелердин илимпоздор тарабынан ашыкча, майда-барат жана керексиз иштелиши,
3. Кээ бир илимпоздун укуктук аныктамалардын ордуна философиялык терминдерди колдонушу.

Жогорудагы себептердин биринчиси биз үчүн негизги аныктоочу жана белгилөөчү себеп боло албайт. Ал эми экинчи жана үчүнчү себеп, фикх таалиминин терс тарапка алып баруучу эки багыттын ортосунда калгандыгын көрсөтүп турат. Ошондуктан Сарахси, негизинен көпчүлүк тарабынан кабылданган жана ишеничтүү ой-пикирлерге таянуу менен жогоруда аты аталган Мабсутту кыскача ачыктоочу баяндамасын жазууну да максат койгон.

Сарахси Мабсуттун бир канча баптарынын сонунда жазган жыйынтыктоочу сөздөрүндө, ачыктамаларынын салтка ылайыктуу бекем жана сүннөткө (эсер) таянып жазгандыгын баса белгилейт. (мисалы: VII том, 59, X

том, 144, XII том, 108, XXX том, 244) Ал өз эмгегинде кыска жана нускалуудукту да негизги максаттарынын бири деп эсептеген. (Мабсут, IV том, 192, **باكد اشارة واسهل**; Усул, мукаддима, **باوضح المعانى واوجز العبارة** (عبارة)

Муну Мабсуттун азыркы тексти менен салыштыруу кыйын иш. Негизи ал, мазхабтин алгачкы атактуу өкүлдөрүнүн доктриналары жана алардын бекем далилдери жөнүндө туура маалыматтарды камтыйт. Бирок анын негизги өзгөчөлүгү, тышкардан айтылган, белгиленген жана субьективдуу далилдер менен турдуу көз караштарды жада калса үстүртөн каралган пикирлерди да кенири колдонушунда. Ошондуктан Сарахси тарыхтын негизги каармандарынын бири. Анткени анын чыгармасы, мазхабтин доктриналарынын түптөлүшү жана анын акыйкаттуулугунун далилдери менен гана алек болбостон, түрдүү пикирлерди объективдуу чагылдырып анализдей алган алгачкы зор эмгектердин бири. Башкача айтканда, бул чыгармалардын өзгөчөлүгү философиялык мазмунда болуп, автору да, маселени бул өнүгтө караган башка Ханафи мазхабиндеги аалымдардын алгачкы өрнөгү. Мабсут, Хакими Марвазийдин «Мухтасарынын» үстүндө иштелген мазмундуу өзөк. Муну менен катар Сарахси, Мухтасардын аалым Шайбанинин чыгармаларынын үстүндө иштелген ачыктама экендигинин да билген. Себеби бул жөнүндө ал Мабсутту аяктагандан кийин жазган Китабул-Усулдун баш сөзүндө төмөнкү сөздөрдү калтырып кеткен:

فذلك الذى دعانى الى املاء شرح فى الكتاب التى صنفها محمد بن الحسن رحمه الله باكد اشارة واسهل عبارة ولما انتهى المقصود من ذلك رأيت من الصواب ان ابين للمقتسبين اصول ما بنيت عليها شرح الكتاب الخ.

Сарахсинин кыска жашоо таржымалын өзүнүн чыгармаларындан да гана эмес, Ибн Фадлиллахил-Умерий (өлүмү: 749)дин Масаликил-Абсар аттуу китебинен да кездештирүүгө болот. Бул чыгарманы мен үчүн Профессор М. Хамидуллах, Аясофия китепканасындагы жазмасынан көбөйтүп жиберген. Ошондой эле, Сарахси жөнүндөгү маалыматтар, Абдулкадир ибн Мухаммеддин (өлүмү: 775) аль-Жавахирул-Мудий аттуу эмгегинде, Ибн Кутлубуганын (өлүмү: 878) Таажүт-Таражим, Махмуд ибн Сүлайман аль-Кафавийдин (өлүмү: 990) чыгармасына таянган жана кошумча маалыматтарды берген Мухаммед Абдулхай аль-Лакнавийдин (өлүмү: 1304) аль-Фаваидул-Баахия жана ат-Тамимий аль-Газзийдин (өлүмү: 1099) Табакат аттуу эмгектеринде да бар. Доктор Салахуддин Мунажжид, Шархус-Сиярил-Кабирдин өзү жетектеген жаны басмасынын киришүү бөлүмүндө да жогорку маалыматтарды берген. Бирок бул жерде айта кетчү нерсе аты аталган эмгектердин баары Сарахсинин жашаган доорунан кыйла мезгилден кийин жазылган.

Сарахсинин жашоосуна байланышкан жалгыз жана негиздүү окуя, анын узун убакыт бою Өзгөн шаарында зынданда жаткандыгы. Бул зындандык жашоо хижрий 466-жыл же андан да мурунку жылдан тартып 480-жылга

чейинки мезгилди камтыган. Сарахсинин мындай жашоо тартышынын анык себеби анын курч сөздүгү менен байланыштырылат. Сарахсинин өмүр таржымалын жазгандардын пикирлерине таянсак, анда ал берген насаат сынап сөзүндөн улам зынданга түшкөн (арапча текст, Агарса metin). Ошондой эле анын зындандык жашоосунун себеби, балдарынын энелерин кызматчылары менен үйлөндүрүүнү каалаган падышаны сынга алганы үчүн деп да айтылат. Бирок, бул окуяда биринчиден падыша, Сарахсинин сын-пикирин туура деп баалаган. Муну окуянын өзү белгилеп кетет. Экинчиден болсо, Сарахсинин өмүр баянын жазгандардын ичинен Фадлиллах аль-Умерий, бул окуянын Сарахми зындандан чыккандан кийин гана болгондугун жазган. Ошондуктан айтылган окуя аз да болсо, күмөндүүлүктү жана ыктымалсыздыкты жаратууда. Себеби: Сарахсиден башка аалымдар, падышанын чечимдеринин тууралыгын тастыктап берүүлөрү мүмкүн болгондой Сарахсинин айкаңдары эч итибарга алынбашы да мүмкүн.

Сарахси душмандарынын чагымдарынан улам зынданда жаткан. Ал өзүнүн, Шархус-Сиярил-Кабир деген китебинин аягында бул жөнүндө азын оолак сөз козгойт: ал жолунан адашкан адам катары аларга каргыш айтып адамдык сапатынан ажыраган макулук сымал экендиктерин белгилеп өтөт. (айта кетчү нерсе, бул маанилүү фразалар проблеманын талданып чечилишинде эч ким тарабынан колдонулган эмес). Ал мындай дейт:

لما انتهى شرح السير الكبير باملاء من العبد المذنب الفقير المبتهلى
 بالهجرة الحصر المحبوس من جهة السلطان الخطير باغراء كل زنديق حقيير
 وتلبس متبع الهوى الاشير التابع لحكم السيئ التدبير فقد عمهم الله بالتدبير
 وجعلهم عبرة الكبير والصغير فالتسكر لمولانا نعم المولى ونعم النصير

«Бардык мээси жок жолунан адашкан чагымчылардын ушак-чагымдары, жаман ой-тилектерди максат койгон коркунучтуу адамдардын жана алардын тузактарынан улам, туулуп өскөн мекенинен айдалып урматтуу падыша тарабынан зынданга түшкөн күнөөкөр кулдун кол жазмасы менен Шархус-Сиярил-Кабир сонунга чыкты. Алла аларга каргыш буйруп чон-кичине баарына үлгү кылсын. Абдан жакшы дос жана жардам берүүчү Алла таалабызга шүгүр.»

Сарахсинин зындандык жашоосунун себеби, фикхи эмес, илахият (теология) маселелери жөнүндөгү тартышуудан улам болсо керек. Анткен менен бул себептин төркүнүн биз анык билбейбиз. Жалгыз илахиятка байланыштуу талаш-тартышууну айтылган сөздөрдүн уландысынан билүүгө болот. Сарахси зындандан чыккандан кийин баш-баанек таап жашап калган суннит адамдары бул чындыкты тастыктап берүүдө. Мындай делет:

فقد كان الافتتاح بازجند في اخر ايام المحنة عند هبوب نسيم النعمة
 والتمام عند ذهاب الظلام وانجلاء الغمام وانشراق الايام بمرغمان متمرغ اهل
 الحق واليقين في دار الامام سيف الدين ابقى الله حماه للمسلمين واحيا
 ببقائه طريقة الماضين

«Бул китептин жазылышы, түйшүктүү күндөрдүн сонунда Өзгөндө башталды. Аягы болсо, ырыскы-кут шамалы соккон, карангылык кетип, булуттар таралып, күн жаркыраган учурда чындык жана акыйкат калкы жашаган Маргаланда, Имам Сайфуддиндин үйүндө сонун чыкты. Алла аны мусулмандарга багыштасын. Өткөн-кеткендердин туура жолунан адаштырбасын.»

Мына ошондуктан, Мабсуттагы фразаларды тар мааниде ачыктоого аракет кылуу жана аларга Сунниттиктин баяндары менен Мутезиленин тен тайлашуусу катары баа берүүгө акылуубуз. Сарахси бул жерде өзү жөнүндө, чыр-чатактан алыс (X том, 50), кара кылды как жарган калыстыкты жана чындыкты сүйлөгөн адам болгондуктан абакка түшкөн деген сөздөрүн (البري (من النفاق المتكلم بالحق المنير المحصور لاجله شبه الاسير), (X том, 144) же болбосо «ортодогу жасалма-жалгандарды тазалоону каалаган жана ушул себептен улам түрмөгө камалган» (الملتمس لرفع الباطل الموضوع المنفى لاجله المحصور), (XII том, 108) деген фразаларды колдонууда. Өкмөт жана аалымдар арасында болуп, Суннит жана Мутезиле терминдеринин айланасында дуу которулгон талаш-тартышуулар, Караханиттер доорунда да тез тез болуп турган. Сарахси да бул доордо жана бул падышачылыктын мезгилинде жашаган. (салыштыр: W. Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, 310-11, 313, 316-18, 320)

Кандай болсо да, Сарахси өзү, Мабсуттун Китабул-Икrap (kitabu'l-İqrar, (في موضع الاشرار) бөлүмүнүн сонунда айткандай, ал башка жөнөкөй күнөөкөр адамдар менен бирге зынданда болгон (мындай комбинацияны Бухарадан азыркы күндө да кездештирүүгө болот). Бирок бул жерде айта кете турган нерсе, мында Фадлуллах аль-Умерийден баштап Сарахсинин өмүр-баянын жазгандардын чыгармаларындагы мааламаттарды тастыктай турган эч бир кенири маалымат жок. Баяндалган окуяга карай турган болсок, Сарахси жердин алдында зынданда жаткан жана окуучулары зындандын айланасында отуруп мугалиминин көрсөтмөлөрүн так аткарып жазып турушкан. Сарахси Мабсутту окуучуларына жаздырып жатканда эч бир китеп-кагазга карабай, аны өзүнүн жаттоосу боюнча оозеки айтып берип турган. Автор зор эмгегинин түрдүү бөлүмдөрүнүн аягында ар кыл шилтемелер жана терен маанилүү сөздөр менен өзүнүн абактык жашоосун, ошондой эле бул запкыдан кутула тургандыгын чагылдырып сүрөттөп берип турган. Бирок ал зындан жана ага жакын маанини туюндурган эч бир сөз колдонгон эмес. Буга мисал катары: анын хижрий 477 жылы Китабул-Усулду жаздыра баштаган мезгилде, өзүнүн Өзгөн шаарындагы чептин бир тарабында (في زاوية من حصار ازجند) жашап жаткандыгын шилтеп айтып кетет. Ошондой эле Мабсуттун башында, абактык жашоосунда өзүнө жардам берип турган жакын достору жөнүндө да азын-оолак сөз козгойт. بعض الخواص من اصحابي زمن حبسي حين ساعدوني لأنسى. айтылган сөзгө караганда Сарахсинин абактык жашоосундагы шарттар, күн өткөн сайын женилдеп турган. Бирок Мабсутту жазышы үчүн досторунун ага берген насааты абактын алгачкы жылдарына туура келет. Анын зындандык жашоосунун жакшыра баштагандыгын, өзү да Китабул-Вакаланын сонунда

шилтеп өтөт. Бул шилтеме басма нускада (XIX том, 160) белгиленбей кетсе да, кол жазмада ачык баяндалган. Профессор Хамидуллах муну копиялап мага жөнөткөн. Сарахси мындай дейт, «аны, кыйынчылык жери болгон абактан кутулууну, эркин жана боштондукту каалаган адам жаздырган» *املاء المتخلص من السجن موضع الملاة المنتظر لتمام الفرج*

Мабсут, Китабул-Усул жана Шархус-Сиярил-Кабирде, Сарахсинин колдонгон «амла'а» (املاء) сөзү адабий баяндаманын белгилүү методу катары болсо керек. Мындай усул менен окуучу же окуучулар, устатынын айткандарын кагазга түшүрүшөт. Бирок мугалим муну даярдап жатып албетте китептерге кайрылат. Бул нерсе Сарахсинин абактык жылдарына да тиешелүү. Анткени Кутлубуга, Сарахси зындандан чыккандан кийин, Маргаландын падышасы Амир Хасандын сарайынын бир бөлмөсүндө Шархус-Сиярил-Кабирди аяктаган деп эскерет. Сарахси үчүн Имам Шафинин билген хадистеринен 40 эсе көп хадис жаттаган деп айтылган сөздөр күмөндүү болсо да, анын эсине сактоо жөндөмдүүлүгү жогору экендиги шексиз. Бул, биздин темага байланыштуу болбогонунан улам үстүндө туруунун кажети жок. Бирок белгилей кетчү нерсе, Сарахсиге өзүнүн китепканасындагы китептерди колдонууга тыюу салынган. Бул жөнүндө Мабсуттагы буюу бөлүмүндө ал мындай дейт, «үй-бүлөгө, бала-бакырага жана китептерди колдонууга тыюу салынган адам» (الممنوع عن الاهل والولد والكتاب المجموع), (XII том, 108. Профессор Хамидуллах мага, аль-Китаб сөзүнүн ордуна Кутлубуганын басма нускасында «иктисаб» сөзүнүн жазылышын ката деп эскерткен. Флугелдин басмасындагы эскертүүлөргө кара!). Анын Китабул-Касб (XXX, 224)тин башындагы (على) «حسب الطاقة و قدر الفاقة» («күч жеткен, бирок жокчулук жемелеген мүмкүнчүлүк өлчөмүндө» деген сөздөрү соз болуп жаткан жагдайды тастыктап жатса керек. Бирок бир канча жыл мурун, Мабсуттагы Китабул-Хиял бөлүмү менен аль-Хакимуш-Шахиддин Мухтасарынын текстин Шайбанинин чыгармасынын оригиналы менен салыштырып, мындан төмөндөгүдөй тыянак чыгардым: Сарахсинин тексти түрдүү адабияттардын синтезделишинин жыйынтыгы же болбосо жатка айтылган жаздыруунун натыйжасы эмес. Жок дегенде окуучулары Сарахсиге Мухтасардын текстин окуп берүүлөрү мүмкүн болгондой эле –бул жаздыруу учурунда аткарылган нормалдуу корунуш-башка бир топ тексттерди да окуп берүүлөрү ыктымал.

480-жылы абактан биротоло бошогон Сарахси Маргаланга барат жана ал жерде өзү белгилегендей Шархус-Сиярил-Кабирди жазып бүтүргөн.

فى دار الامام سيف الدين ابقى الله حماه للمسلمين واحيا ببقائه طريقة الماضين (китептин жазылышы Имам Сайфуддиндин үйүндө аяктаган. Алла аны мусулмандарга багыштасын. Өткөн-кеткендердин туура жолунан адаштырбасын) (жогоруда бар!) Сарахсинин окуучулары тарабынан жазылган бир эскертүү да муну тастыктоодо: *فنهى به الى دار الامام سيف الدين بن ابراهيم بن اسحاق بن اسماعيل فاراد شمس* (Имам Сайфуддин ибн Ибрахим ибн Исхак ибн

Исмаилдин үйүндө конок болду. Шамсул-Аимма китебин бүтүрүүнү чечти жана жаза баштады...уландысы)

Буллар Индиядагы басылышында учураган сөздөр. Профессор Хамидуллахтын мага билдирген маалыматына караганда, бир кол жазма нускасында төмөндөгүдөй деп баяндалат: *فالتمس الشيخ الائمة ان يتم الكتاب* «Имамдар Сарахсиден китепти аягына чыгаруусун өтүнүштү». Сарахсинин белгилүү окуучусу Хаасиринин нускасында да:

والتمس الشيخ الامام الزاهد سيف الدين والفقهاء كلهم من الشيخ الامام الاجل الزاهد امام الائمة وصدر الائمة ان يتم الخ.

(Заахит Амир Сайфуддин жана башка фикхчылар, имамдардын имамы жана үмөттүн белгилүүсү Сарахсиден китебин аягына чыгаруусун суранышты) деп айтылат.

Бул сөздөр, Ибн Кутлубуга жана кийинки жылдардагы биография жазуучуларынын айткандарына карама-каршы келгендей туюлууда. Анткени алар, Амир Хасан, Сарахсиге меймандостугун көрсөтсө, Сарахси да Амирдин хан сарайында өз эмгегин аяктаган деп айтышат. (бул жерде «Сайфуддин»ден башка Хасан деген аттын айтылып жатышына көңүл бурсак –эки ат бир адамга тиешелүү эмес болсо- акыркы айтылган сөздүн бир топ эркин маалыматтарды ташыгандыгына күбө болобуз). Чындыгында мен да бул карама-каршылыктын бар экендигине ишенем. Анткени амир сөзүнүн имам сөзү менен алмаштырылып колдонулушу жөнөкөй ката эмес. Хасиринин айткандарына караганда Сарахсини меймандаган адам Сайфуддин лакабындагы дин аалымы болгон. Сарахсинин ал жөнүндө айткан сөздөрүнө таянсак, анын, тактап айтканда Сайфуддиндин диний жана илимий авторитеттен башка саясый авторитет болуусу күмөн туудурат. Эгер окуя бул өнүттө болсо, анда Бухарада өкүм сүргөн саясый үстөмдүк менен параллель Маргаланда дагы, Сарахсинин окуучусу Ааль Бурхандын бийлигинин курулгандыгына күбө болобуз. «Кээ бир акындар ‘имам’ сөзүн ‘амир’ сөзү менен алмаштырып, аралаштырып айтышат». (Кара: Barthold, Encyclopaedia of Islam, Бурхан пункту) Ошондуктан буга окшогон диний жана саясый лидерлер үчүн тикеден тике «амир» атын колдонгондорго тан калуунун кереги жок.

Сарахси, жашоосунун жок дегенде акыркы үч жылын эркин жана бейпил турмушта жашай алган. Бирок зындандагы оор шарттарда мындай көлөмдүү чыгарманы жазгандыгы адамды тан калтырбай көйбөйт. Анын аты фикх жаатында аткарыла турган ар бир изилдөө жана илимий иштерде эстелип турат. Бирок анын душмандарынын унутта калгандыгы болсо өкүнүчтүү.